

З історії релігії та церкви

В. О. ПАЩЕНКО (Полтава)

Російська православна церква наприкінці хрущовської “відлиги”

Розвиток державно-церковних стосунків у 20—50-х роках мав синусоїдальний характер. Переслідування релігійних об'єднань змінилося певним пом'якшенням політики у цій галузі в 1943—1953 рр. Потім настала нова хвиля утисків, зумовлених головним чином тим, що вище партійне керівництво, особисто М. С. Хрущов, не думали відступати від наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію як “опіум народу”, “рід духовної сивухи”, зосередивши основні зусилля на боротьбі з церквою. Започаткована десталінізація суспільства фактично не позначилася на державно-церковних відносинах, оскільки продовжував здійснюватися той самий адміністративно-командний, репресивний за змістом контроль над релігійними центрами та організаціями.

Нова хвиля гонінь на церкву була пов'язана безпосередньо з ім'ям М. С. Хрущова, влучно названого в літературі “останнім романтиком”. Ця оцінка якнайкраще характеризує його діяльну, але водночас суперечливу натуру. З одного боку, перший секретар ЦК Компартії непогано знав життя народу і бачив, що церква заповнює частину духовного вакууму, опустошення душі, завданого недавньою війною, іншими негараздами. З іншого боку, як партійний керівник, М. С. Хрущов свято вірив у кінцеву мету свого життя — побудову комуністичного суспільства, в якому згідно з настановами класиків марксизму-ленінізму немає місця релігії.

Отже, щоб зробити людей духовно багатими, необхідно взятися за викорчовування з їх свідомості релігійних передсудів. Партійний керівник не бачив соціальних коренів релігійності радянських людей, вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної пропаганди, пасивності партії, надлишкової свободи, дарованої релігійним об'єднанням, тощо. М. С. Хрущов вірив, що виховна робота здатна робити чудеса.

Тверезомислячі люди вбачали в галасливій антицерковній кампанії, розгорнутій в пресі одразу після смерті Й. В. Сталіна, ознаки того, що незабаром для церкви настануть не кращі часи. І дійсно, нова атака на релігію та церкву не забарилася. 7 липня 1954 р. видано постанову

ЦК КПРС “Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення”. Виконуючи її, протягом 50-х років влада завдала православній церкві, особливо на Україні, ряд відчутних ударів. Це стосувалося насамперед її матеріальної бази, кадрів духовенства тощо.

На початку 60-х років богоборчий курс партії і держави зберігся. 7 лютого 1961 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про записку Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР”. ЦК Компартії України аналогічну ухвалу прийняв 1 квітня. Відповідно до рішення ЦК КПРС 16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР затвердила таємну постанову № 263 “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи”. На вимогу властей архієрейський Собор РПЦ у липні 1961 р. вніс зміни до Статуту церкви, які істотно обмежували роль священика в житті парафії. Це було викликано не внутрішніми потребами конфесії, а складною зовнішньою ситуацією, в якій вона опинилася на рубежі десятиліть. Закривалися монастирі, органи влади робили все від них залежне для ліквідації Луцької та Одеської духовних семінарій, безпідставних утисків зазнало духовенство. Рада у справах РПЦ, її українська філія розробляли конкретні плани реалізації політичних настанов, прямих вказівок КПРС, які зрештою зводилися до адміністративних заходів проти конфесії.

Попри все, на початку 60-х років, на наш погляд, склалися об’єктивні умови для нормалізації державно-церковних стосунків у недалекому майбутньому.

Справа в тому, що нова Програма КПРС, хоч і ставила завдання — формування науково-матеріалістичного світогляду кожної людини та подолання релігійних забобів, водночас наголошувала на використанні засобів ідейного впливу для виховання громадян, не допускаючи приниження їх релігійних почуттів, що виникли в минулому на ґрунті пригніченості людей стихійними, природними і соціальними явищами. Щоправда, КПРС і раніше неодноразово заявляла про ідейну боротьбу з релігією, а насправді вела “подвійну бухгалтерію”. Але в нових умовах комуністична партія урочисто відмовлялася від фактично силових методів боротьби проти релігійних об’єднань, насамперед проти впливової РПЦ. Саме це вселяло певні сподівання.

Політика держави щодо православної церкви на початку 60-х років у науковій літературі розроблена явно недостатньо. Чи не першою публікацією з цього питання в СРСР була стаття М. Одинцова “Путь длиной семь десятилетий”, вміщена в збірнику “На пути к свободе совести” (М., 1989), в якій автор зосередив увагу на посиленні державного контролю за діяльністю релігійних громад. Про утиски РПЦ у повоєнні роки йдеться у схваленій Учбовим комітетом Священного Синоду колективній монографії “История Русской Православной Церкви” (СПб., 1997, т. 1). Ця ж проблема певним чином відображена в ряді публікацій зарубіжних авторів, зокрема, канадського дослідника Д. Поспеловського “Русская Православная Церковь в XX веке” (М., 1995). Незважаючи на високий теоретичний рівень опублікованих матеріалів, їх недолік полягає, по-перше, в ігноруванні їх авторами архівних даних і, по-друге, праці лише побіжно характеризують ситуацію в Україні.

Серед українських авторів, котрі аналізували проблему державної політики щодо православної церкви, варто виділити статті В. Єленського “Суворі відлиги” (Людина і світ. — 1990. — № 6—7) та “Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття” (Людина і світ. — 1991. — № 1—2), які є першими публікаціями, де аналізується ситуація в Україні, щоправда, знову ж таки без належного використання архівних джерел, що не дає змоги повною мірою розкрити механізм реалізації політичного курсу партії і держави стосовно православної церкви.

Таким чином, недостатня розробленість даної проблеми зумовлює необхідність проведення подальших досліджень, про що йтиметься нижче.

Вже перші місяці після XXII з'їзду КПРС показали, що сподівання церкви, її вірних на поліпшення ставлення до них з боку можновладців виявилися марними. Як і в попередні роки, влада завдавала все нових ударів по матеріальній базі церкви, її кадрам. В центрі уваги стояло питання про виявлення якомога більшої кількості порушень духовенством законодавства про культу. Щоб звітувати перед Москвою та Києвом гучними цифрами, на місцях прискіпувалися до будь-яких дрібниць.

Зокрема, священник з с. М. Слобода Путилівського району на Сумщині Родіонов, намагаючись поширювати свій вплив серед населення, здійснював подвірні обходи, займався благодійницькою діяльністю, роздавав дітям цукерки, робив зауваження жінкам, котрі не відвідують храм, тощо. За це його зняли з реєстрації та позбавили сану священника.

Благочинний з Бурштинського району Станіславської (нині — Івано-Франківської) області Прокоп після богослужіння звернувся до прихожан із закликом електрифікувати церкву. З цією метою він доручив віруючим обійти двори прихожан, зібрати певні кошти. За такі дії священника позбавили реєстраційної картки терміном на місяць¹. І це не були поодинокі випадки.

Обкоми партії проводили численні наради, розробляли заходи щодо обмеження діяльності церкви. Так, в Івано-Франківській області проведено нараду секретарів і завідуючих відділами пропаганди і агітації райкомів, на якій зобов'язали секретарів партійних комітетів посилити контроль за роботою райвиконкомів щодо застосування законодавства про культу з метою викорінення будь-яких намагань його порушувати з боку священників, домогтися скорочення церковної мережі, зниження релігійної активності населення, прибутків церкви, а також поліпшити атеїстичну пропаганду. Відповідну нараду провели і з головами та секретарями райвиконкомів.

Міські і райвиконкоми займалися перереєстрацією і скороченням кількості релігійних громад. Переглядаючи списки церковних двадцятків, представники влади наполегливо рекомендували замінити деяких осіб або об'єднати дві—три громади в одну. Така робота активно проводилася в Тисменинському, Гвоздецькому, Балехівському, Галицькому, Городенківському, Отинянському та інших районах. Найближчим часом планувалося перереєструвати 12 громад і вирішити питання про 12 церковних будинків.

Щоб зменшити вплив церкви в Івано-Франківській області, священників переводили з одного храму в інший та замінювали їх реєстраційні довідки. Внаслідок цього в 212 храмах із 627 богослужіння не проводилося. Сільські і районні виконавчі комітети переглядали плани використання земельних ділянок і парафіяльних будинків. Загалом під час цієї антирелігійної кампанії знесли 1755 хрестів, 132 каплиці, розібрали 3 церкви, а 17 зняли з реєстрації².

У 1961 р. відділи пропаганди і агітації та будівництва ЦК Компартії України направили в Президію ЦК доповідну записку "Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставруванні діючих церков як пам'яток архітектури". Реакція Президії ЦК партії на неї була блискавичною. 9 травня 1961 р. вона прийняла відповідну постанову, а 14 червня Рада Міністрів УРСР виключила з списку пам'яток архітектури багато церковних приміщень, які нібито не мали значної цінності. Так, у Сумській області зняли 10 з 28 об'єктів, у Житомирській — 12 з 21. На Львівщині за постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. до пам'яток архітектури було віднесено 175 православних (греко-

католицьких) церков, 73 костьоли і 14 синагог. З них у новий список включили тільки 86 церков, 54 костьоли і 2 синагоги. У Чернігівській області із списку пам'яток архітектури вилучили 19 об'єктів і пропонували вилучити ще 71³.

Звичайно, таким заходам передувала, хоч і формально проведена, експертиза. Однак інколи на місцях експерти чесно підходили до справи, внаслідок чого виникали конфлікти між ними і партійними можновладцями. Зокрема, в листі Закарпатського обкому партії в ЦК Компартії України від 25 жовтня 1961 р. про роботу комісії з Академії будівництва та архітектури, яка відвідала край, зазначалося: “В області розраховували, що в результаті обстеження пам'ятників архітектури вищезгаданою комісією стане можливим різко скоротити кількість архітектурних пам'ятників — церков. Але так, на жаль, не сталося. Якщо до роботи комісії в області налічувалися 72 церкви — архітектурні пам'ятники, то після обстеження їх залишилося 57. Пояснюємо це тим, що комісія включила в список багато однотипних пам'ятників, а також ті, які були перебудовані і оновлені ще до радянської влади. По суті, їх стиль був порушений, і як пам'ятники вони втратили свою архітектурну цінність. Більше того, комісія атестувала ще деякі церкви як пам'ятники архітектури і запропонувала внести їх у списки.

Не можна погодитися також з рекомендаціями комісії щодо реставрації і консервації недіючих дерев'яних церков, які розвалилися, зотліли і не мають ніякої матеріальної цінності.

Доповідаючи про це, вважаємо, що представники Академії будівництва і архітектури при вирішенні справи з культовими будинками — пам'ятниками архітектури не виявили належної політичної гостроти і просимо при остаточному затвердженні списків у Держбуді УРСР врахувати наші побажання щодо зменшення кількості церков — архітектурних пам'ятників”^{3а} (виділено нами. — В. П.). Звичайно, в Києві врахували прохання закарпатських богоборців.

У ті роки ще одна проблема непокоїла партійно-державну верхівку в Києві. Йдеться про пустуючі церкви, молитовні будинки. В червні 1962 р. частина відповідальних працівників Ради Міністрів УРСР надіслала доповідну записку її голові В. В. Шербицькому, в якій вказувалося, що в республіці протягом останніх років понад 3,5 тис. культових споруд закрито і знято з реєстрації. Значну кількість їх переобладнано і пристосовано під клуби, кінотеатри, бібліотеки, музеї тощо. Частина використовується під різні склади і сховища, а понад 1,5 тис. кинуті напризволяще. Найбільше їх у Львівській області — 244, Тернопільській — 150, Чернігівській — 120, Рівненській — 96, Вінницькій — 117, Станіславській — 111, Волинській — 102, Одеській — 93.

Більшість з цих споруд під час війни були серйозно пошкоджені, багато років стоять обідрані, напівзруйновані і справляють неприємне враження. Понад 300 церковних приміщень знаходяться в такому стані, що подальше їх існування небезпечне для навколишнього населення. Непривабливий стан церков привертає увагу людей і певною мірою служить справі релігійної пропаганди.

“Перебудовувати ці споруди неварто і не вигідно, — підкреслювали автори листа, — бо хрестоподібний фундамент церковних споруд потребує перепланування, починаючи з самого фундаменту. Залишати їх і надалі в такому стані теж не можна, бо, крім уже сказаного, всі ці церковні будинки і споруди псують архітектурний ансамбль оновлених населених пунктів, заважають їх перебудові і реконструкції, ставлять у не вигідне станови-

ще будівництво важливих об’єктів культурно-побутового призначення, які повинні бути основою організації центру нового, соціалістичного населеного пункту”.

Враховуючи все це, автори записки вважали за необхідне дозволити місцевим радянським органам всі недіючі, зняті з реєстрації культові споруди, які не можна використати або недоцільно використовувати під культурно-побутові заклади, поступово розібрати, використавши матеріали для народного господарства. Цю роботу слід проводити без зайвої поспішності, після достатньої підготовки питання на зборах активу, на сесіях місцевих Рад, щоб не викликати непотрібних настроїв і кровопролиття.

До речі, в доповідній записці навіть не робилося спроби назвати справжні причини занепаду церковних споруд та повернути їх віруючим. Як і передбачалося, Голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький наклав резолюцію для облвиконкомів: “Прошу розглянути доповідну записку... про дальше використання кожного з таких об’єктів і про вжиті заходи доповісти Раді Міністрів до 1.09.1962 р.”⁴ Облвиконкоми в свою чергу надіслали в райони таємного листа, де говорилося, що переобладнувати колишні церкви недоцільно, бо вони мають хрестовидний фундамент, а залишати не можна тому, що вони заважають соціалістичній перестроюванню і реконструкції нових населених пунктів. Церкви рекомендувалося руйнувати.

Незабаром з областей в райони надійшли нові циркуляри. Черкаський облвиконком, наприклад, у вересні 1962 р. прийняв рішення “Про розбір колишніх церковних будівель та використання матеріалів на будівництво приміщень для культурних потреб”. До рішення додавався список 37 церков із зазначенням місця їх знаходження. Перед кожною назвою стояла позначка-характеристика: “напіваварійна”, “аварійна”, “має непривабливий зовнішній вигляд” тощо⁵. В хід пішли лом і сокири.

Чимало храмів пустувало не тільки внаслідок їх подекуди на око визначеного чиновниками ступеня аварійності. В Україні в досліджуваний час завдяки “ідеологічній пильності” уповноважених Ради у справах РПЦ, різкого зменшення підготовки духовних осіб у навчальних закладах регулярні богослужіння не проводилися або проводилися час від часу інколи в сотнях храмів. Це, на думку представників органів влади, було неприпустимим явищем, оскільки не можна звітувати про успіхи на ниві науково-атеїстичної роботи.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Пінчук, наприклад, інформував ЦК Компартії України, що понад рік у 200 храмах Вінницької області не проводяться церковні служби у зв’язку з відсутністю священиків. Для виправлення становища місцеві Ради депутатів трудящих нічого не роблять. Він, ймовірно, мав на увазі руйнування приміщень чи переобладнання їх під склад, клуб, школу. Ключі від таких церков знаходяться у колишніх старост. Унаслідок відсутності належного контролю, скаржився Г. Пінчук, в 71 храмі віруючі збираються без священика, а іноді сюди приходять “бродячі попи” (так у тексті листа. — *В. П.*). Так, у с. Шевченкове Хмельницького району релігійна громада знята з реєстрації ще в 1949 р., але в її молитовному будинку служби періодично проводили блукаючі священики, а коли їх не було, — псаломщик. Голова сільради інколи пропонував священикам їх припинити, але далі справа не йшла. Йому, мабуть, совість не дозволяла кликати на допомогу дільничного міліціонера.

Як аморальне явище розцінював той же Г. Пінчук вихід 500 віруючих с. Зарванці Калинівського району Вінницької області на чолі з псаломщицею С. Іванюк у поминальний день на кладовище, що супроводжувався церковним співом, а місцева влада не завадила цій акції.

Подекуди наявність пустуючих храмів викликала у віруючих бажання повернути їх, а спроби властей остаточно відібрати такі споруди призводили до виникнення баталій і не тільки словесних. У с. Кунка Гайсинського району на Вінниччині в 1961 р. релігійну громаду зняли з реєстрації. В листопаді наступного року місцеві органи влади намагалися силоміць звільнити приміщення церкви від культового майна. Однак зібралося понад 200 віруючих, які не допустили варварства, залишивши ключі від храму в себе.

У м. Новомосковську Дніпропетровської області закритий в 1960 р. собор планували використати як філіал обласного краєзнавчого музею. Понад 2,5 роки приміщення пустувало. Більше того, міський фінансовий відділ організував розпродаж культового майна через крамницю уцінених товарів, що викликало потік скарг і збір коштів для ходаків до Москви з проханням повернути собор віруючим.

У квітні 1962 р. в с. Жукин Видубчанського району Київської області для вилучення храму знятої з реєстрації у 1961 р. громади прибули з райцентру начальник фінансового відділу та дорожній майстер (?). Спільно з головою сільради вони намагалися зламати замок, чому перешкодили місцеві жителі, організувавши цілодобове чергування. Пояснюючи причини таких дій, жителі села заявили: “Нам церква не потрібна, але ми хочемо, щоб з нами радилися. В церкві зберігається інвентар для поховання померлих, котрим користуються віруючі і невіруючі. Сільрада і правління колгоспу цей інвентар зберігати відмовляються, тому нехай він буде в храмі”.

У с. Веденка Арцизького району на Одещині секретар парторганізації Кушнір і директор школи Балабан закрили церкву, робота якої була відновлена лише після втручання облвиконкому. В одному з сіл Житомирської області місцеві керівники самовільно, з криком “ура!” зламали замок, розгромили і пограбували храм⁶.

Членів бюро Полтавського обкому партії “непокоїло” те, що деякі парторганізації і місцеві Ради депутатів трудящих порушили його вказівку про використання типових церковних приміщень для розміщення клубів, шкіл, спортивних, медичних та дитячих закладів, залишивши їх порожніми або ж утримували в них тварин. Це обурювало віруючих, призводило до виникнення конфліктів між віруючими та органами влади. З 109 таких споруд неправильно використовувалося 60.

Полтавських можновладців хвилював той факт, що в деяких регіонах нехтувалася вказівка про порядок вивезення культового майна. Так, майно з церков у селах Дем’янівка Оболонського і Каплинці Пирятинського районів вивезено лише через 2,5 роки після зняття їх з реєстрації. Церква в с. Вороньки Чорнухинського району переобладнана під клуб, але культове майно знаходиться тут же, в одній з кімнат. Церква с. Мехедівка Лохвицького району знята з реєстрації більш як рік тому, але й до цього часу (листопад 1962 р. — В. П.) в ній зберігається іконостас. У приміщеннях колишніх храмів у селах Клепачі та Халенці Лубенського району після вивезення майна залишилося багато розірваних і розкиданих церковних книг, документів, побите скло, частини ікон та іконостасу. З церкви в с. Піски цього ж району не зняті дзвони.

Особливо багато неподобств, на думку членів бюро обкому партії, допущено в Сенчанському районі. В церкві с. Корсунівка, яка хоч і засипана зерном, знаходиться все культове майно. Не зняли й хрест. Над входом у церкву с. Окіп, котра використовується як зернохосовище, висить ікона, на куполі височить хрест. Приміщення храму в с. Шеки пустує з 1959 р. Культове майно не вивозилось, а було складене на горищі. Не зняли й

хреста. В 1961 р. віруючі знову обладнали храм, здійснивши за власний кошт поточний ремонт.

Члени бюро обкому обурювалися, що партійні організації і органи місцевої влади не реагують на факти релігійно-міфологічного оформлення кладовищ і входів до них. Наприклад, на вхідній арці на цвинтарі в с. Зеленівка Кобеляцького району встановлено хрест, а на арці в с. Бережнівка — “аж 3 хрести”. На кладовищі в с. Перегонівка цього ж району встановлено хрест з євангельським текстом “Прийдіте ко мне и я успокою вас” і чотириметровий хрест, пофарбований у голубий колір. Мало того, продовжували обурюватися полтавські партійні лідери, в багатьох селах Миргородського, Оболонського, Диканьського, Хорольського, Решетилівського та інших районів “не знесені імітовані могили, насипані церковниками в честь воїнів, що полягли на фронтах імперіалістичної та Великої Вітчизняної воєн. Нерідко біля цих “могил” урочисто відправляються молебні” ⁷.

Коментувати подібні оцінки зайве.

Факти невикористання колишніх церковних приміщень, адміністрування при їх вилученні у віруючих мали місце в Чернівецькій, Сумській, Одеській, Київській та деяких інших областях.

Чи не найгучніший скандал, пов’язаний з насильницьким вилученням храмів, в 1962 р. виник у Нововолинському районі Волинської області. В березні райвиконком і міськком партії вирішили звільнити зняті з реєстрації церковні приміщення від культового майна та визначитися з їх подальшим використанням. Прийнявши відповідну ухвалу, ні міськком, ні райвиконком не провели ніякої підготовчої роботи серед віруючих, тобто фактично стали на шлях злочинних дій. 28 березня о 2-й годині ночі група районних активістів на чолі з секретарем райвиконкому Спиридоновим та лектором міськкому Печинським на 2 автомобілях прибула в с. Павлівка, щоб вивезти культове майно. Не маючи ключів від храму, вони зламали замки і в такий спосіб забрали церковне начиння. При цьому активісти зруйнували іконостас і навіть не замаскували слідів своєї варварської акції, яка викликала обурення жителів сіл Павлівка та Клопочин. Як писав обласний уповноважений Ради у справах РПЦ О. Федулов, група чисельністю 150—200 чол., зібравшись у храмі, побачила наругу над святинею. Вони з плачем істерично викрикували антирадянські, націоналістичні гасла, погрожували місцевому партійно-радянському активу.

Щоб не допустити використання церкви як зерносховища пивзаводу, віруючі організували цілодобове чергування, принесли в храм 2 ікони, перед якими молилися вдень і вночі, запалювали свічки. На місце події виїхав обласний уповноважений Ради О. Федулов, який намагався заспокоїти обурених людей, переконуючи їх у непотрібності церкви, оскільки непода́лік є діюча громада. Проте це не допомагало. Віруючі трималися до 10 квітня. Більшовицьку впертість виявляли і нововолинські міськком партії та райвиконком. Єдиною втіхою для людей стало те, що бюро Волинського обкому партії 9 квітня дало політичну оцінку діям чиновників, наклавши на них партійні стягнення. 10 квітня в с. Павлівку прибула група керівників з обласного центру. Внаслідок вжитих ними заходів віруючих витіснили з храму, закривши його на власний замок. Селяни, піймавши облизня, змушені були змиритися з неправдою і силою влади ⁸.

До цього слід додати, що власті вишукували найменшу можливість для скорочення мережі діючих храмів. Типовою щодо цього була ситуація з будівництвом критого ринку в Полтаві. Його спроектували таким чином, що новобудові заважала діюча церква. Коли населенню стало відомо про її близьке знесення, в різні інстанції надійшли численні листи і про-

ханья не руйнувати храм. В архіві автора зберігається лист члена КПРС П. Мирного на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та першого секретаря обкому партії В. Ком'яхова, який ми процитуємо з певними скороченнями.

П. Мирний писав, що до війни церкву закрили, перетворили її на склад міськторгу. В роки воєнного лихоліття віруючі відремонтували храм, установили паркан, посадили дерева. Згодом вони на власні кошти двічі його ремонтували. Тому йому незрозуміла антицерковна політика властей. Два невеликі храми не задовольняють потреб віруючих, котрі бажають всім людям на землі жити в мирі, братстві і любові. “Дорогий Микито Сергійовичу! — продовжував автор листа. — Я, людина похилого віку, звертаюсь до Вас не тому, що віруючий, а як щирий комуніст, тричі партизан. Пройшов шлях від початку революції і до кінця Вітчизняної війни, неодноразово ризикував життям. Дайте своє священне слово комуніста відновити церкви в Полтаві і не чіпати стариків, нехай собі моляться”.

Безумовно, цей лист, як і тисячі йому подібних, залишився без відповіді, а храм зруйнували.

У с. Янушпіль Бердичівського району та с. Журбовичі Олевського району на Житомирщині голови сільських рад заборонили прописувати священників, сподіваючись, що вони виїдуть з цих населених пунктів і нікому буде проводити богослужіння. Голова сільради в с. М. Вільшанка Обухівського району Київської області заборонив дзвонити в храмі, вимагаючи від парафіян брати в нього на це щоразу особливий дозвіл.

У 1962 р. уповноважені Ради у справах РПЦ наполегливо “працювали” над втіленням у життя рішень архієрейського Собору про перебудову управління церквою, згідно з якими духовенство усувалося від керівництва фінансово-господарською діяльністю парафій. Водночас було започатковано ще одну акцію. Голова Ради у справах РПЦ В. Курєдов 5 лютого 1962 р. наголошував, що місцеві радянські органи та уповноважені Ради не вживають належних заходів, щоб припинити поширення релігійних обрядів. У районах байдуже ставляться до того, що духовенство активізує свою діяльність і шляхом різних заохочень намагається збільшити обрядовість серед населення, залучити до церкви молодь для проведення вінчань, хрещень тощо. Мали місце чимало випадків проведення священниками обрядів на квартирах і в будинках віруючих, що заборонено законом.

В. Курєдов зазначив, що представники влади ще недостатньо уваги приділяють контролю за діяльністю духовенства, не поставили його в рамки законодавства і тим самим полегшили можливість поширення релігійних поглядів, посилення їх впливу на частину населення і зміцнення матеріальної бази.

Вивчення ситуації на місцях свідчило, на думку В. Курєдова, про незадовільний стан науково-атеїстичної пропаганди та індивідуальної роботи в напрямку відлучення віруючих від церкви. Але чи не найважливішим фактором високої релігійності визнавалися недоліки в системі утримання духовенства та прибутки, котрі воно отримує за треби. Це стимулює діяльність священників, які заохочують здійснювати релігійні обряди. З цією метою вони відвідують квартири, використовують активістів, “різних мракобісів і фанатиків”.

Щоб запобігти поширенню релігійних обрядів, особливо серед дітей і молоді, слід активніше залучати до цієї справи уповноважених Ради, місцевих радянських органів, громадськість. Вирішити дане завдання, поперше, доцільно шляхом запровадження нових громадянських обрядів, які б своєю емоційністю, яскравістю витісняли релігійні обряди. По-друге, необхідно розробити комплекс заходів, які б зменшували активність

церковників, серед яких найсуттєвішим є переведення духовенства на тверді оклади. Це, за словами В. Курєдова, без сумніву, підірве його матеріальну зацікавленість у проведенні релігійних обрядів. Воно не виявлятиме вже великого інтересу до проведення церковних служб.

“Звичайно, — підкреслював В. Курєдов, — у проведенні цього заходу має бути виявлена необхідна гнучкість. Не виключено, що в деяких місцях внаслідок певних особливих умов такий захід, можливо, не принесе очікуваного ефекту. Це стосується насамперед тих парафій, в яких прибутки від треб настільки незначні, що священики самі втікають з церкви.

Деякі товариші висловлюють побоювання, що священики, отримуючи тверді оклади, будуть додатково “заробляти” і на требах. Але таких тенденцій можна уникнути шляхом посилення контролю за діяльністю духовенства з боку місцевих органів влади та уповноважених Ради. Слід нагадати кожному з них, що коли, окрім твердого окладу, він спробує брати з віруючих, які виконують треби, гроші чи натуральну плату, то притягатиметься до суворої відповідальності аж до зняття з реєстрації і, крім того, буде обкладатися прибутковим податком за сукупністю з сумою місячного твердого окладу”.

Для припинення можливих зловживань з боку окремих священиків необхідно встановити такий порядок, щоб кожна треба здійснювалася лише за наявності документів, які видають виконавчі органи релігійної громади, із зазначенням отриманих сум, домашніх адрес учасників обряду тощо^{9–10}.

Навесні 1962 р. все православне духовенство, незважаючи на його прихований опір, почали переводити на тверді оклади. Священиків, котрі отримували після цього від громад бодай найменшу матеріальну підтримку, знімали з реєстрації.

Незабаром влада завдала церкві особливо відчутного удару, встановивши влітку 1962 р. жорсткий контроль над здійсненням треб — хрещень, вінчань, поховань. Вони записувалися в спеціальні книги із зазначенням прізвищ, паспортних даних учасників таїнств. Для хрещення дитини вимагалася присутність обох батьків, а подекуди і їх письмові заяви. Дослідники зазначають, що акція ставила за мету, по-перше, посилити податковий контроль. Гроші від треб надходили виконавчим органам, які “надлишки” здавали у фонд миру. По-друге, партійні, комсомольські, профспілкові комітети отримали можливість виявляти своїх членів, котрі брали участь в обрядах, і в такий спосіб “боротися” з їх релігійністю.

21 серпня 1962 р. Президія ЦК профспілки працівників місцевої промисловості та комунального господарства прийняла постанову, котра значно обмежувала коло працівників релігійних об’єднань, на яких поширювалося трудове законодавство. До їх числа були включені лише прибиральниці, сторожі, двірники та кочегари. Причому в примітці до постанови підкреслювалося, що, коли зазначене коло осіб одночасно виконує обов’язки церковних старост, членів виконавчих органів релігійних об’єднань, навіть на громадських засадах, чи бере участь у відправленні релігійних обрядів, трудове законодавство на них не поширюється, і профоргани не повинні укладати з ними відповідні договори про найм^{11–12}. Таким насправді виявилось торжество демократії!

Про те, що і профспілкові органи включилися в антицерковну роботу, свідчила і вереснева (1962 р.) постанова Президії ВЦРПС “Про стан і заходи поліпшення роботи профорганізацій з науково-атеїстичної пропаганди серед робітників і службовців”¹³.

9 жовтня 1962 р. ЦК Компартії України прийняв чергову постанову явно антицерковного спрямування — “Про стан і заходи поліпшення нау-

ково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР”¹⁴. У цьому документі, крім рекомендації партійним та радянським органам створити в містах і райцентрах будинки й палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питаннями запровадження нових обрядів, знову вказувалося на необхідність обмеження діяльності релігійних громад шляхом організації при міськрайвиконкомках громадських комісій з контролю за виконанням законодавства про культи. Вони мали працювати під керівництвом партійних комітетів. Про ідеологічну спрямованість їх роботи свідчив склад її членів. Так, у Тячівському районі на Закарпатті до комісії входили представники відділу пропаганди і агітації райкому партії, районного відділу народної освіти, відділу культури райкому комсомолу, профспілкових органів, учителі, спеціалісти сільського господарства. Вона контролювала діяльність духовенства і релігійних громад, особливо за змістом проповідей.

У Герцаївському районі Чернівецької області члени комісії вели нагляд за відвідуванням віруючими храмів у дні великих релігійних та храмових свят. Їх цікавило, як це впливає на колгоспне виробництво. Виявивши, наприклад, що в день храмового свята 26 жовтня 1962 р. в с. Тарнавка з 538 працездатних колгоспників 308 на роботу не вийшли, а в село прибуло ще 250 гостей, комісія доповіла парткому і райвиконкому і просила вжити відповідних заходів. Можна уявити, які блискавки на адресу селян метали місцеві та районні керівники. Хоча яка на селі робота наприкінці жовтня.

Незважаючи на те, що в Чернівецькій, Харківській, Закарпатській областях у 1962 р. було нагромаджено певний позитивний досвід роботи комісій, які своєчасно викривали “незаконні” дії церковників, повідомляли про них у партійні (!?) та радянські органи для вжиття відповідних заходів проти порушників. Загалом ці комісії виявилися недієздатними, і вже наступного року в багатьох районах припинили своє існування або існували тільки на папері¹⁵.

У контексті нашої статті не можна обійти мовчанкою ще одну проблему, котра перебувала в полі зору партійних та радянських органів, зокрема Ради у справах РПЦ. Йдеться про обмеження діяльності монастирів, яких на початок 1962 р. було 13, а протягом року ліквідували 4, хоча Г. Пінчук планував закрити 6¹⁶. Нагадаємо, що у повоєнні роки припинили існування 27 монастирів і скитів, серед яких були і такі, як Києво-Печерська лавра, Глінська пустинь на Сумщині. Проте залишилися не менш відомі — Корецький, Миколаївський, Покровський, Флорівський жіночі, Успенський чоловічий монастирі, Почаївська лавра. Владу найбільше непокоїла остання.

Партійні, радянські органи Тернопільської області, на території якої знаходилася лавра, запопадливо виконували постанови щодо порушень законодавства про релігійні культи, значно обмеживши активну діяльність обителі. Відповідні органи виявили нелегальні майстерні (свічкова і та, що виготовляла золоті та срібні хрести). Було закрито і вилучено з підпорядкування лаврі готель на 390 місць. Відібрано майже 7 га фруктового саду, урожай з якого лавра начебто збувала за спекулятивними цінами. За приховування прибутків, що їх лавра одержувала від реалізації продукції свічкової майстерні, монахи 1961 р. доплатили державі понад 118 тис. крб. Крім того, Почаївська лавра “добровільно” здала водокачку, 2 автомашини, 83 вулики з бджолами, 6 токарних верстатів, 2,5 т воску і 8 т парафіну та деякі господарські будівлі.

За наполяганням властей з посади ігумена усунули Севастіана (Пилипчука), який, за словами заступника уповноваженого Ради в УРСР

М. Гладаревського, "не виконував рекомендацій і своїми діями далеко ви-йшов за рамки законодавства про культи. Пилипчук замість того, щоб зда-ти прибутки державі, привласнював золоті і срібні монети, які жертвували віруючі" ¹⁷.

14 лютого 1962 р. управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Терно-пільській області порушило кримінальну справу проти Пилипчука, якого звинувачували в спекуляції ювелірними виробами, автомашинами, від-критті нелегальної майстерні з виробництва церковного начиння, яке збував за спекулятивними цінами, придбанні шляхом незаконних операцій будівельних матеріалів для ремонту лаври. Всі ці порушення, інформував ЦК Компартії України М. Гладаревський, були правильно використані в науково-атеїстичній та індивідуальній роботі з населеннями лаври, вна-слідок чого протягом 1961—1962 рр. з монастиря вибули 90 ченців.

Щоправда, М. Гладаревський замовчував той факт, що в процесі слід-ства у справі Пилипчука зазначені звинувачення не підтвердилися, і орга-ни держбезпеки 22 травня 1962 р. припинили справу. З цим погодився і прокурор УРСР Д. Панасюк ¹⁸.

Виправдання Пилипчука, протести мешканців та паломників лаври загострили адміністративний зуд тернопільських керівників. Вони вдали-ся до насильницького виселення решти ченців. 1 та 3 вересня 1962 р. виве-зли 22 чол., 8 з яких не дали згоди, що породило чергову хвилю скарг. На місце подій виїхав заступник уповноваженого Ради в УРСР М. Гла-даревський. Бюро обкому партії прийняло рішення про недоцільність пе-ребування на посаді уповноваженого Ради у Тернопільській області Коло-мацького. Дехто отримав партійні стягнення. Ухвалили черговий раз "по-силити" науково-атеїстичну пропаганду тощо.

М. Гладаревський не обминув увагою Пилипчука, який, скористав-шись припиненням кримінальної справи, одержав від патріарха Олексія указ про повернення на посаду ігумена. Рада у справах РПЦ на це не пого-дилася і домагалася повторного розслідування.

Справа набула значного розголосу, і 22 вересня 1962 р. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову "Про на-слідки перевірки скарг, що надійшли в Раду, про неправильні дії місцевих органів влади Тернопільської області стосовно Почаївської лаври".

У ній, крім констатації неіснуючих порушень населеннями законо-давства про культи, зазначалося, що місцеві органи влади Тернопільської області, незважаючи на певні успіхи, приділяли недостатню увагу обме-женню діяльності духовенства. За таких умов Почаївська лавра перетвори-лася на осередок беззаконня. Тривалий час тут "процвітало шарлатанство, калічення довірливих віруючих та дітей шляхом "виправлення" їм кісток та іншими методами зміцнення від хвороб".

Місцеві органи влади і посадові особи, що мали безпосередньо відпо-відати за виконання законодавства про культи, не тільки закривали очі на факти грубого порушення законів, але й потурали цьому. Деякі працівни-ки укладали угоди з лаврою.

Грубі порушення радянського законодавства про культи спричинили ситуацію, коли слід було вміло і тактовно розвінчувати незаконні злочин-ні дії церковників, використавши це для ослаблення релігійного впливу на віруючих та відриву певної частини населення від церкви. Замість цьо-го місцеві органи влади стали на шлях відвертого адміністрування щодо лаври і самі порушили законодавство про культи. Вирішивши силовим шляхом закрити обитель, ченців почали викликати в міліцію, анулювали їх прописку. На початку вересня 1962 р. працівники МВС, КДБ почали примусово виселяти ченців, "виводили їх під руки з келії, саджали в авто-

мобілі і в супроводі працівників КДБ та міліції вивозили за межі області. Під час проведення “операції у дворі лаври перебували дві пожежні автомашини з командою пожежників”.

Факти незаконних дій стосовно лаври, наголошувалося в постанові Ради у справах РПЦ, “були використані з метою розпалювання релігійного фанатизму”. В результаті різко збільшилася кількість паломників не тільки з числа місцевого населення, але й з інших областей України, а також Білорусії, Російської Федерації, а в Київ та Москву надійшли численні скарги на свавілля властей ¹⁹.

Тоді конфлікт “придушили”, але не розв’язали. Якби органи влади лояльно ставилися до релігії та церкви, навіть факт “незаконного” існування майстерень з виготовлення церковного начиння після відповідного доопрацювання можна було б підвести під дію закону. Проте цього не сталося. В 1964 р. голова республіканського комітету держбезпеки В. Нікітченко інформував ЦК партії про нову активізацію діяльності Почаївської лаври. Завідуючий ідеологічним відділом Г. Шевель надіслав ґрунтовну записку вищому партійному керівництву України про розвиток подій після 1962 р. та про заходи, яких необхідно вжити для боротьби з ченцями та паломниками.

Г. Шевель підкреслював, що неправильні дії частини ченців лаври завдали серйозної шкоди антирелігійній роботі і негативно позначилися на діяльності з обмеження впливу монастиря на віруючих. Ці факти церковники використали для того, щоб розпалювати релігійний фанатизм серед відвідувачів лаври. Вони організували подання численних скарг і заяв в урядові інстанції з вимогою припинити знущання над ченцями та прихильниками обителі. Окремі листи потрапили за кордон, де “були використані реакційною буржуазною пресою для злісних наклепницьких випадів на політику комуністичної партії і радянського уряду”.

На думку Г. Шевеля, не зробили належних висновків і партійні органи, особливо Кременецького району, які самоусунулися від проведення атеїстичної роботи та виявляли примиренське ставлення до порушень радянського законодавства насельниками Почаївської лаври.

Внаслідок цього до неї стали повертатися ченці, котрі в 1962 р. добровільно залишили монастир. 1964 у лаврі мешкали 38 чол., з них — 15 без прописки, а 6 не мали паспортів. Ще 14 колишніх ченців просили прийняти їх в обитель. Ігноруючи існуючий порядок, адміністрація монастиря надала можливість проживати в лаврі всім колишнім насельникам, що повернулися без дозволу місцевих органів влади та міліції.

Г. Шевеля непокоїв той факт, що останнім часом, “грубо порушуючи радянські закони, лаврські монахи так далеко зайшли, що почали навіть не виконувати вимог щодо дотримання паспортного режиму і взагалі громадського порядку. Більше того, в цьому році (1964. — В. П.) мали місце непоодинокі факти, коли керівництво лаври і деякі монахи зухвало вели себе з представниками місцевих Рад депутатів трудящих та органів міліції, на їх справедливі вимоги не реагували, часто ображали і навіть виганяли з території лаври. На жаль, всі ці незаконні дії ченців своєчасно не припинялися”. Щоправда, Г. Шевель не назвав жодного факту “зухвалої” поведінки, а якщо така і мала місце, то чи не була вона відповіддю на не менш зухвалі дії властей.

У записці підкреслюється, що частина реакційно настроєних ченців проводить, по суті, антирадянську агітацію. Особливо відзначився якийсь Щур, який у маршрутному автобусі читав наклепницький документ про радянську дійсність. Колишній ігумен лаври Севастіан (Пилипчук), якого в 1962 р. мали притягти до кримінальної відповідальності, належних ви-

сновків не зробив. Вища церковна влада визначила йому для проживання Псковсько-Печерський монастир, проте Пилипчук туди не виїхав. Мешкаючи в Кременецькому районі, часто бував у лаврі і «проводить шкідливу роботу. Те, що адміністративні органи не притягли до кримінальної відповідальності Шура і Пилипчука і зараз нічого не зробили, щоб обмежити їх діяльність, справляє на релігійників враження, нібито органи радянської влади тут вдалися до відступу у зв'язку із скаргами і протестами з боку церковників».

Партійні і радянські органи Тернопільської області змирилися з тим, що лавра має велику кількість зайвої житлової площі.

Для усунення виявлених недоліків і подальшого обмеження діяльності Почаївської лаври ідеологічний відділ вважав за необхідне здійснити таке:

1. Тернопільському обкому партії налагодити в селищі Почаїв чітку, продуману систему науково-атеїстичного виховання, звернувши особливу увагу на індивідуальні форми роботи з віруючими і насельниками лаври.

2. Товариству «Знання» УРСР регулярно направляти до Кременецького району кращих лекторів для проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Мінкультури пропонувалося поліпшити діяльність культурно-освітніх закладів і установ, зокрема Почаївського антирелігійного музею, ширше впроваджувати в побут нові форми радянської обрядовості.

На цьому ідейна боротьба з опонентами закінчувалася, бо Г. Шевель пропонував заходи, досить далекі від агітації та пропаганди:

3. Погодитися з пропозицією Тернопільського обкому партії про відновлення прописки 7 ченцям, 4 з них раніше незаконно виселили, а 3 — похилого віку, яким ніде жити. Решту — 8 ченців, які проживають без прописки і документів, негайно відселити і працевлаштувати.

4. Уповноваженому Ради в УРСР Г. Пінчуку вирішити питання про заміну настоятеля лаври іншою особою, яка б дотримувалася радянського законодавства (по суті, особою, котра б бездумно виконувала всі вказівки та розпорядження місцевих чиновників. — *В. П.*).

5. Уповноваженому Ради спільно з Тернопільським обкомом партії та облвиконкомом вивчити питання та підготувати пропозиції про вилучення зайвої житлової площі з користування лаври і передачу її для соціально-культурних потреб.

6. *«Зобов'язати відповідні радянські органи активізувати розкольницьку роботу серед монахів всередині монастиря»* (підкреслено нами. — *В. П.*).

7. Потрібно доручити Прокуророві УРСР і КДБ УРСР «розглянути питання про притягнення монаха Шура до кримінальної відповідальності, а також колишнього настоятеля Почаївської лаври Пилипчука за спекуляцію та махінації із золотою валютою, якщо він виїде за межі України».

Ознайомившись з цим документом, перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест дав вказівку вирішувати порушені питання в оперативному порядку²⁰. Руки для чергового свавілля над лаврою були розв'язані. Вона ще не раз завдаватиме клопотів властям.

Ми детально охарактеризували форми і методи боротьби органів влади проти Почаївської лаври. Симпатії у них не викликали й інші монастирі, які ще вціліли в 1962 р. Підтвердженням цього є довідка, підготовлена Г. Пінчуком для ЦК Компартії України, про діючі православні монастирі. Про деякі з них та ставлення властей до обителів останній писав:

1. Миколаївський жіночий монастир (м. Мукачеве Закарпатської області), 142 насельниці. Виконком обласної Ради депутатів звертався до Ради Міністрів УРСР з проханням дати санкції на його ліквідацію і використання приміщень для школи-інтернату. Заходів щодо зменшення кількос-

ті насельниць облвиконкомом не представлено. Колектив монастиря тісно зв'язаний з патріархією.

2. Флорівський монастир (Київ). Насельниці монастиря живуть у корпусах разом з громадянами, які працюють у різних установах, на підприємствах столиці. Така ситуація склалася під час війни і в повоєнні роки. Певна частина черниць своєкошті, займаються спекуляцією, різними махінаціями, а в результаті — незадоволення багатьох мешканців. Насельниці приймають темних людей, безпаспортних бродяг, які ночують в келіях і невідомо чим займаються. В помешканнях насельниць антисанітарний стан. Неодноразові спроби органів влади відокремити працюючих від насельниць позитивних наслідків не дали.

3. Воскресенський Троїцький монастир (м. Корець Рівненської області), 176 насельниць. Ігуменя веде себе зухвало. Місцеві органи влади відібрали сад і поставили питання про повернення монастирем будинку колишньої школи ФЗН.

Облвиконком та уповноважений Ради розробляють заходи щодо ослаблення впливу монастиря на населення міста та його ліквідацію у найближчі роки ²¹.

Характерно, що керівники всіх областей, де існували монастирі, постійно порушували питання про їх закриття. Протягом 1962 р., як зазначалося вище, ліквідували чотири: Троїцький жіночий (Вінницька обл.), Рождественський жіночий (Одеська обл.), Троїцький жіночий (м. Чернігів), Введенський жіночий (Чернівецька обл.). Решта 9, в яких мешкало 1000 ченців і черниць, завмерли в німому очікуванні.

Безумовно, їм ніхто не збирався давати спокій, оскільки обителі справляли досить відчутний вплив на віруюче населення. Про це свідчили навіть грошові прибутки монастирів. Так, у 1962 р. вони становили 367,3 тис. крб. З них: від церковних служб — 134,6 тис., пожертвуваль — 119,5 тис., інші надходження — 114,2 тис. крб. Це, з точки зору Г. Пінчука, була значна сума. Тому громадські організації, місцеві органи влади наполегливо “працювали” з ченцями і черницями, переконуючи їх, щоб поривали з релігією та церквою. Уповноважені Ради у справах РПЦ в областях черговий раз “посилили спостереження і контроль за діяльністю монастирів” ²².

Обмежувальні, дискримінаційні заходи партійних і державних органів приносили невеликі дивіденди. Підсумовуючи наслідки роботи протягом 1962 р., Г. Пінчук інформував ЦК Компартії України, що духовенство в цілому змиралося з усуненням його від управління парафіями. Лише частина священиків насмілилася відкрито висловити незгоду із нововведенням, чим викликала невдоволення уповноваженого. Так, протоієрей С. Голубовський з с. Сташинівка Коростенського району на Житомирщині заявив: “Усунення духовенства від керівництва церковними справами і передача їх напівграмотним людям похилого віку за умов все міцніючого атеїстичного натиску на церкву і духовенство прискорить процес загибелі конфесії”. Подібні настрої мали місце в Київській, Кіровоградській, Вінницькій, Чернігівській, Сумській та інших областях ²³.

Дійсно, у багатьох парафіях, особливо сільських, виконавчі органи церковних двадцяткок очолювали малоосвічені люди, чому “сприяла” сама ж влада. Тому не дивно, що священики втручалися в фінансово-господарську діяльність, щоб уникнути краху парафії. Уповноважені в областях, голови сільських Рад, секретарі парторганізацій це оцінювали, як порушення чинного законодавства.

Безумовно, якби державні органи хоча б нейтрально ставилися до церкви, вони, очевидно, внесли б відповідні зміни в законодавство. Проте у партії та держави було інше завдання.

1962 р. було проведено перереєстрацію виконавчих органів релігійних об'єднань. Унаслідок "кропіткої" роботи значно скоротилася кількість громад. Так, в Івано-Франківській області з 597 храмів перереєстрацію пройшли лише 337. Решта об'єдналася з іншими парафіями, а 40 припинили існування. Г. Пінчук інформував ЦК партії, що з релігійних об'єднань усунуто 5198 церковних активістів. Аналогічні приклади були характерними для всієї України.

Однак партійні комітети, уповноважених Ради непокоїв той факт, що в парафіях працює ще багато церковних активістів, серед яких чимало робітників, колгоспників, зокрема орденоносців. Це свідчило, за словами Г. Пінчука, про слабку антирелігійну роботу серед названої категорії населення, про те, що уповноважені Ради в областях недостатньо вивчають якісний склад активу і не інформують партійні та радянські органи.

У той же час переведення духовенства на тверді оклади поставило багатьох з них на межу фізичного виживання. Так, згідно з "рекомендацією" місячна зарплата сільського священика становила 70—200 крб., міського — 150—500 крб. Звичайно, сума, на перший погляд, значна. Але при цьому не слід забувати, що духовенство на відміну від робітників та службовців сплачувало податок у розмірі близько 80 %. А їх дружини в силу певних обставин майже не працювали.

Тому не дивно, що в 1962 р. спостерігаємо досить суперечливу ситуацію. По-перше, проти переведення духовенства виступала частина фінансових органів, мотивуючи свою позицію зменшенням надходжень до бюджету. По-друге, в Закарпатській, Житомирській, Кіровоградській, Луганській, Київській областях місцеві керівники, реально оцінюючи обстановку, ймовірно, бачили негативні наслідки авантюрної акції, запланованої у московських високих кабінетах. Але гору взяла сила, внаслідок чого в багатьох областях зменшився рівень релігійної обрядовості через те, що частина духовенства, керуючись передусім матеріальними причинами, проводила її, так би мовити, в рамках робочого часу, що, зрозуміло, задовольняло відповідальних за фактичну руйнацію церкви. Зокрема Г. Пінчук, інформуючи ЦК КП України про наслідки нововведення, зазначав, що духовенство відтепер відмовляється від додаткових богослужінь. Характерним щодо цього був лист членів церковної двадцятки з с. Журавки Охтирського району Сумської області: "... Священик Лещенко почав служити в храмі від випадку до випадку. У жовтні він провів усього два богослужіння, а платню вимагає за повний місяць. Він більше перебуває в м. Охтирці, де має будинок. Хрещення дітей та ін. не здійснює. Своїм байдужим ставленням до церкви він довів її до занепаду. Нам уже нічим платити податки державі" ^{23а}.

Подібні скарги від віруючих надходили з Вінницької, Полтавської, Чернівецької, Тернопільської, Черкаської областей.

Окремі священики не приховують свого незацікавлення в службі саме через матеріальний фактор. Так, К. Огієнко з Кривого Рога заявив: "До переведення нас на тверді оклади ми були зацікавлені в тому, щоб якнайбільше здійснювати треб, оскільки ми з цього жили, а нині, коли отримуватиму тверду платню, у мене немає ніякого інтересу гнатися за кількістю, все одно я своє отримаю...". Подібні заяви духовенства мали місце в Запорізькій, Харківській, Житомирській, Чернігівській областях ²⁴.

У 1962 р. вищі партійні органи ще раз підтвердили, що Рада у справах РПЦ, її уповноважені в областях фактично є позаштатними працівниками відповідних партійних комітетів, котрі мають займатися атеїстичним вихованням.

Зокрема, на початку 60-х років власті дійшли висновку, що з релігією можна боротися не лише шляхом закриття храмів, утисками духовенства, високими податками, а й впровадженням у побут людей безрелігійних громадських обрядів.

На проведеній у лютому 1962 р. за ініціативою ЦК КПРС Всесоюзній конференції з проблем науково-атеїстичної пропаганди панувала думка, що релігійні звичаї і традиції слід витіснити новими святами і ритуалами для задоволення естетичних та емоційних потреб віруючих. Незабаром з'явилися відповідні партійні постанови. Так, у постанові ЦК Компартії України "Про стан та заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР" від 9 жовтня 1962 р. партійним та радянським органам пропонувалося створити в містах та райцентрах будинки та палаци для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питанням запровадження нових обрядів та поліпшити роботу ЗАГСів. Цією роботою активно займалися чимало уповноважених Ради у справах РПЦ. Саме на них покладалася відповідальність за узагальнення досвіду впровадження в побут нових обрядів.

У багатьох областях до справи підійшли неформально, завдяки чому люди урочисто відзначали пам'ятні події. В той же час викликало, м'яко кажучи, непорозуміння різке протиставлення релігійної і громадянської обрядовості, утиски за місцем роботи чи навчання тих, хто дотримувався релігійних обрядів. Свободи як такої практично не було.

Видаючи "на гора" для ЦК Компартії України інформацію про запровадження нових обрядів, Г. Пінчук, наприклад, відчуваючи підтримку зверху, звинувачував Міністерство культури, Товариство з поширення політичних і наукових знань, книжково-газетні видавництва, Комітет у справах радіо і телебачення, інші установи й відомства у небажанні займатися цією справою, що вміло використовують ідейні супротивники. Це, на його переконання, неприпустимо у зв'язку з високою релігійністю населення.

І вона дійсно була високою. Так, 1961 р. було охрещено 41 % новонароджених, наступного року — 41,2 %. У Дніпропетровській, Кримській, Рівненській, Черкаській і Чернігівській областях кількість охрещених немовлят перевищувала середньореспубліканський показник. До того ж у 9 областях зросло число похованих за релігійним обрядом. Лише кількість вінчань рік у рік зменшувалася, що пояснювалося, по-перше, появою в багатьох населених пунктах палаців урочистих подій, які ефективніше впливали на молодих людей, ніж церковний обряд, по-друге, переслідуваннями молоді, що вінчалася, з боку партійних, комсомольських, громадських організацій, по-третє, різким скороченням мережі діючих храмів.

Непоодинокими були випадки участі в релігійних обрядах членів партії, комсомольців, що негативно оцінювалося не тільки відповідними комітетами КПРС та ВЛКСМ, а й уповноваженими Ради у справах РПЦ. Влада також була занепокоєна зростанням прибутків церкви, незважаючи на скорочення кількості парафій. Зокрема, 1962 р. прибутки православної церкви в Україні збільшилися на 400 тис. крб. і досягли 14,1 млн проти 13,7 млн у 1961 р. Найбільшими вони виявилися у Миколаївській, Львівській, Київській, Чернігівській, Донецькій, Запорізькій областях. Активнішими й багатшими ставали громади, розташовані в містах та робітничих селищах.

Партійні комітети, уповноважені Ради у справах РПЦ продовжували негативно оцінювати найменші спроби духовенства, віруючих активізувати діяльність громад шляхом урочистого відзначення релігійних свят, по-

силення індивідуальної роботи тощо. Наведемо кілька фактів такої начебто напівзаконної діяльності.

Священик з с. Юрківці Талалаївського району Сумської області П. Таран неодноразово відвідував сусідні села, де в бесідах з віруючими закликав їх не забувати Бога, дотримуватися релігійних обрядів, прищеплювати дітям любов до релігії. Священик І. Голубничий із с. Фесівка цього ж району організував молебень у зв'язку з тривалою відсутністю дощу, на якому було майже 50 чол.

У с. Острів Рокитнянського району на Київщині біля "святого джерела" віруючі спорудили каплицю. В день релігійного свята "Духів день" туди прибули паломники з Рівненської області. Для них та місцевих віруючих церковні активісти влаштували спільний обід на 500 осіб.

Священик з м. Золочів Львівської області Ю. Ваврик на проповіді заявив: "... Не церква роз'єднує людей, а політика, котра руйнує церкву".

Уповноважені Ради у справах РПЦ засуджували заклики священиків не вірити твердженням атеїстів-пропагандистів чесно працювати, не вживати спиртних напоїв, зміцнювати сім'ю, жити в мирі і злагоді, збільшити продаж державі молока і м'яса, спроби ототожнити ідеали комунізму і християнства тощо ²⁵.

Поза увагою властей не залишилися і єпархіальні архієреї, особливо ті, хто насмівлювався висловлювати власну думку, прагнув активізувати церковне життя, протидіям масованому атеїстичному тиску. В 1962 р. негативно оцінювалася діяльність єпископів Мефодія (М. Мензак), Феодосія (І.Процюка) та митрополита Бориса (Б. Вика). Г. Пінчук інформував ЦК Компартії України, що єпископи Мефодій та Феодосій є заподатливими служителями церкви, котрі намагаються активізувати життя парафій. З рекомендаціями уповноважених вони нібито погоджуються, але не поспішають їх виконувати. Єпископ Мефодій заборонив священикам виходити на пенсію, заявляючи, що після цього релігійна громада розпадеться. Він активно підтримував Корецький монастир, боровся проти закриття Волинської духовної семінарії.

Вина єпископа Феодосія полягала в тому, що він робив спроби відновити діяльність закритого монастиря в Чернігові, щодня проводив богослужіння, намагався відвідувати парафії, збирав прохання віруючих про відкриття нових храмів тощо.

Митрополиту Борисові діставалося за бажання обійняти посаду екзарха України, розпорядження господарювати в громадах благочинним та збирати кошти на утримання єпархії.

Чи не єдиним ієрархом, що задовольняв владу, був екзарх України митрополит Іван. Людина похилого віку, він майже не спілкувався з духовенством, мало цікавився життям єпархій, не виїжджав на місця, часто хворів. Митрополит відмовився призначити вікарного єпископа, що відповідало інтересам партійної верхівки в Києві ²⁶.

Отже, розвиток подій показав, що проголошені на XXII з'їзді КПРС прекрасні ідеали про торжество демократії в соціалістичному суспільстві фактично не стосувалися сфери державно-церковних стосунків. Відбувалося планомірне знищення конфесій, насамперед РПЦ, нерідко руками самої церкви, що органічно поєднувалося з масовою атеїзацією суспільства і подекуди набувало потворних форм. На XIV з'їзді ВЛКСМ (квітень 1962 р.), наприклад, заявлялося, що свобода совісті не поширюється на дітей, а відтак жоден з батьків не має права калічити їх духовно, тобто виховувати віруючими. Незабаром друкований орган юристів СРСР — журнал "Советское право" оголосив, що батьки можуть бути позбавлені батьківських прав державою, оскільки вони останньою даровані. На місцях

нерідко батьків викликали в школу чи міліцію, де, погрожуючи примусовою передачею дітей в інтернат, їм пропонували припинити спільні відвідування храмів²⁷.

Переважно адміністративні методи боротьби з “опіумом народу” викликали численні протести, зокрема, масові скарги. Так, у 1962 р. лише на ім’я уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР надійшли 273 заяви про відновлення знятих з реєстрації релігійних громад і священників, 29 — про повернення клубних приміщень, колишніх храмів, 23 — про реєстрацію духовенства²⁸. Вищі партійні інстанції одержували чимало скарг про свавілля уповноважених Ради у справах РПЦ в областях при знятті з реєстрації храмів. Патріарх Олексій, інші єпископи, священники у численних заявах вказували на непоодинокі випадки грубого поправлення прав конфесії. Навіть Рада у справах РПЦ була змушена надіслати в ЦК КПРС кілька листів, у яких висловлювалося занепокоєння масштабами адміністрування щодо церкви²⁹.

Деякі дослідники проблеми державно-церковних стосунків, до речі, зазначають, що на початку 60-х років діяльність Ради у справах РПЦ стала більш ліберальною. Її працівники розуміли, що постійне нагнітання антицерковних кампаній стало серйозною перешкодою на шляху розвитку зовнішньополітичних контактів конфесій, передусім православної церкви. Це підтверджують, як мінімум, два факти. Перший — нагородження 8 листопада 1962 р. патріарха Олексія четвертим орденом Трудового Червоного Прапора. Другий — постанова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР від 7 березня 1963 р. “Про факти грубого порушення законодавства про культу з боку окремих уповноважених Ради і місцевих радянських органів”, яка, зрозуміло, з’явилася за ініціативи ЦК КПРС.

У ній зазначалося, що окремі уповноважені Ради незадовільно виконують постанову Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу”, залишають поза увагою грубі порушення закону місцевими органами влади, котрі, не рахуючись з наявністю віруючих і намагаючись підмінити виховну роботу серед них адміністративними методами, вилучають у релігійних громад культове майно тощо. При цьому в Раду вносяться пропозиції про зняття з реєстрації цих релігійних об’єднань під надуманим приводом, що вони начебто припинили діяльність, їх двадцятки розпалися, а виконавчі органи склали свої повноваження.

Так, уповноважений Ради у Харківській області Ходін, не перевіривши становище в релігійній громаді в м. Краснограді, дозволив зняти її з реєстрації, хоча вона виявилася досить активною, парафіяни матеріально підтримують церкву.

Уповноважений Ради в Одеській області Арбузников підтримав клопотання облвиконкому про вилучення у віруючих церковного приміщення в м. Балті, в якому раніше знаходилися громадські організації. Облвиконком обіцяв надати парафіянам інше приміщення, але не дотримав слова, що викликало обурення віруючих та потік скарг у центральні органи.

Зазначені порушення, підкреслювалося в постанові Ради у справах РПЦ, були непоодинокі і свідчили про те, що окремі уповноважені не тільки не перешкоджали незаконним діям, але й самі ставали на такий шлях. Рада неодноразово роз’яснювала, що закриття церков і молитовних будинків має бути насамперед результатом значної виховної роботи з віруючими, а обов’язок уповноважених у цій справі полягав у тому, щоб не обмежувати свободи совісті, не ображати почуття віруючих, щоб зняття з реєстрації відбувалося відповідно до радянського законодавства про культу.

Рада підкреслювала, що існуюча подекуди практика закриття церков є не що інше, як викривлення політики партії і радянського уряду стосовно релігії і церкви. Слід пам'ятати, що кожний випадок свавілля чи адміністрування щодо церкви, нехтування почуттями віруючих "церковники використовують для розпалювання релігійного фанатизму, активізації віруючих та посилення свого впливу на відсталу частину населення".

Не можна також обійти увагою ту обставину, зазначалося в постанові Ради, що подані неперевірені, неправдиві матеріали про "затухання" тих чи інших релігійних об'єднань та зняття їх з реєстрації є не що інше, як оковамилювання, котре позбавляє Раду можливості об'єктивно і своєчасно інформувати ЦК КПРС і уряд про діяльність релігійних об'єднань. Постанова була орієнтована на усунення цих недоліків ³⁰.

14 березня 1963 р. голова Ради у справах РПЦ надіслав листа уповноваженому Ради в УРСР Г. Пінчуку, в якому піддав гострій критиці діяльність уповноважених в окремих областях за часте застосування стосовно духовенства виняткових заходів — зняття з реєстрації. Так, колишній уповноважений Ради у Тернопільській області Коломацький у 1962 р. зняв з реєстрації більш як 20 священників за дрібні порушення, аморальну поведінку, а одного з них навіть за те, що отримав від голови Ради характеристику, в якій зазначалося, що священник "зарекомендував себе позитивно і в селі не заважає".

У багатьох випадках зняття духовенства з реєстрації відбулося на невизначений термін і без права бути зареєстрованим у даній республіці чи області.

Мали місце непоодинокі випадки, коли про зняття з реєстрації священників не інформували правлячого єпископа, ґрунтовно не аргументували причини вжиття такого заходу. Заслужували на осуд дії, коли священника безпідставно знімали з реєстрації, намагаючись у такий спосіб паралізувати діяльність громади і незабаром закрити її, незважаючи на те, що віруючі підтримували церкву. В. Куроєдов вимагав припинити подібні незаконні дії ³¹.

Безумовно, і постанова Ради у справах РПЦ від 7 березня, і лист В. Куроєдова Г. Пінчукові від 14 березня 1963 р. заслуговують позитивної оцінки. Однак вони були скоріше винятком, ніж закономірністю, особливо на місцях, де уповноважені Ради в областях нерідко виступали слухняними виконавцями волі відповідних партійних комітетів, а імовірніше, їх антирелігійно настроєних секретарів.

Відверто антицерковний курс продовжувався аж до відставки М. С. Хрущова на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС. Проте і після обрання Л. І. Брежнєва лідером комуністичної партії її політика, по суті, залишилася незмінною до середини 80-х років.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 70, спр. 2475, арк. 19, 38.

² Там же, арк. 37—39.

³ Там же, арк. 159, 162, 163, 169, 173.

^{3a} Там же, арк. 160—161.

⁴ Там же, оп. 24, спр. 5488, арк. 68—70.

⁵ К р и в е н к о С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина. 1944—1965 рр. // Родовід. — 1996. — № 1. — С. 48.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 46—47, 49, 146—147.

⁷ Державний архів Полтавської області, ф. 15, оп. 1, спр. 2034, арк. 51—52.

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 120—122.

^{9–10} Там же, спр. 5589, арк. 23–26.

^{11–12} О перечне лиц, работающих в религиозных организациях, на которых распространяется законодательство о труде. Постановление президиума ЦК профсоюза рабочих местной промышленности и коммунального хозяйства от 21 августа 1962 г. // Законодательство о религиозных культах. — М., 1971. — С. 125–126.

¹³ Рад. Україна. — 1962. — 19 верес.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 143.

¹⁵ Там же, арк. 144–145, 147.

¹⁶ Там же, спр. 5589, арк. 28.

¹⁷ Там же, спр. 5488, арк. 190.

¹⁸ Там же, арк. 202.

¹⁹ Там же, спр. 5589, арк. 135–139.

²⁰ Там же, спр. 5663, арк. 214–218.

²¹ Там же, спр. 5488, арк. 157–159.

²² Там же, спр. 5663, арк. 45.

²³ Там же, арк. 28.

^{23a} Там же, арк. 32.

²⁴ Там же, арк. 32–33.

²⁵ Там же, арк. 41.

²⁶ Там же, арк. 42–43.

²⁷ История Русской Церкви. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 484.

²⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк. 48.

²⁹ История Русской Церкви. — С. 495.

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5778, арк. 42–44.

³¹ Там же, арк. 38–40.

